

Т.М. Нераденко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛЮХОВОГО БУГРА

The results of 2006-2008 archaeological research at the Neolithic and the Copper Age settlement of Molyukhiv Buhor near Novoselytsya village in Chyhyryn Region of Cherkasy Oblast are published.

Молюхів Бугор — відома археологічна пам'ятка України доби неоліту та енеоліту. Розташована в заплаві р. Тясмин на північ від с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської обл. Її відкрив 1950 р. О.І. Тереножкін, досліджував у 1955—1956 рр. В.М. Даниленко, а з 1992 р. розкопує автор.

До руйнації пам'ятки під час меліоративних робіт наприкінці 1950-х рр. вона могла розглядатися як багат шарова. І зараз у її верхньому зруйнованому горизонті трапляються артефакти різних періодів — неоліту, енеоліту, бронзової доби, раннього залізного віку та пізнього середньовіччя. Але збереглися культурні шари лише перших двох періодів, інші разом з ґрунтом заповнили заболочені низини. Тому сьогодні Молюхів Бугор вважається пам'яткою доби неоліту—енеоліту.

Пам'ятка є комплексною, до її складу входять поселення та могильник. Результати археологічного дослідження поселення Молюхів Бугор у 1992—2005 рр. вже висвітлювалися. Зараз пропонуємо основні підсумки розкопок поселення у 2006—2008 рр.

У 2006 р. розкопано 23 квадрати (загальна площа 92 м²), які прилягали до раніше дослідженої території на заході, півдні та північному сході пам'ятки. На заході поселення виявлено та вивчено систему «стовпів» і прямокутну споруду. На жаль, у цьому році не вдалося з'ясувати конструкцію та культурну належність обох об'єктів. У розташуванні «стовпів» визначити систему було важко через перебудови. На окремих ділянках «стовпи» розташовані чітко по одній лінії. Але з часом згнили «стовпи» викидали

і замінювали новими, причому, вочевидь, неодноразово. Тому на сьогодні маємо картину хаотичного розташування цих об'єктів. «Стовпи», скоріш за все, є залишками дерев'яної конструкції, яка укріплювала понижений західний схил піщаної дюни, до якого підходила річкова протока, створюючи зручний вихід до води. Можливо, на них стояли інші дерев'яні споруди. Визначення культурної належності об'єкта відкладено до датування «стовпів» за методом С₁₄. Адаже в культурному шарі нижнього гумусного горизонту, що залягає на їхньому рівні та вище, знайдено фрагменти неолітичної, енеолітичної та кружальної кераміки. Те саме можна сказати й про східну частину прямокутної споруди, від якої залишилися темно-коричневий прошарок на дні та нерівна коричнева смуга по периметру об'єкта в передматериковому сіро-жовтому піску, хоча до південної стінки об'єкта прилягала господарська яма з чорним гумусним ґрунтом, в культурному вмісті якої переважала енеолітична пориста кераміка з гусенично-шнуровою орнаментациєю.

У південній частині поселення дослідження культурного шару дало в цілому характерну для цієї частини пам'ятки картину: верхній горизонт потужністю 30—36 см зруйнований оранкою і дав рештки різних періодів — від неоліту до початку ХХ ст.; нижче — досить потужний горизонт гумусного чорно-коричневого піску, у верхніх шарах якого переважає енеолітичний, у нижніх — неолітичний інвентар; за ним — перехідний до материка горизонт сірого та сіро-жовтого супіску без знахідок, щоправда у двох нових квадратах він мав сіро-вохристий відтінок; ще нижче — жовтий пісок материка. Окрім цього, виявлено частину господарської ями, яка заходить у південну стінку квадрата 3Е і на дні якої знайдено чотири фрагменти

Рис. Поселення Молюхів Бугор. Статуетка вепра

неолітичної кераміки з домішками трави і прокресленим орнаментом. Доволі значна кількість подібної кераміки траплялася і в прошарках, що залягали вище у цьому та сусідньому квадратах — 102 фрагменти, що дає можливість віднести нову господарську яму до доби розвиненого неоліту, коли на поселенні мешкали дніпро-донецькі племена останньої третини V тис. до н. е.

У північно-східній частині поселення тривало вивчення «рову», який прямує на південний схід. І хоча його насиченість знахідками в цій частині виявилася меншою, ніж в інших місцях, матеріал із рову підтверджує його належність до середньостогівської культури і використання, окрім іншого, в якості господарської ями. Поза тим, на межі квадратів 2Ж—2Е відкрито господарську яму звичайної округлої в плані форми з нерівними східцеподібними стінками, зруйнованої енеолітичним «ровом». Знахідка тут значної кількості (139 фрагментів) неолітичної кераміки з домішкою піску, орнаментованої трикутними наколами і гребінцевим штампом, та неолітичного крем'яного інвентарю (скребки, мікролітичні пластини, олівцеподібні нуклеуси та ін.) засвідчує функціонування ями в неолітичний період, пов'язаний із поширенням у Потясминні кераміки з домішками піску (перша половина IV тис. до н. е.).

При розкопках поселення у 2006 р. знайдено 5905 знахідок, серед яких: кераміка — 526 уламків неолітичної, 1430 енеолітичної, 537 пізньої ліпної та 579 кружальної; крем'яний інвентар — 962 сколи та 272 вироби; кам'яний інвентар — 528 сколів та 59 виробів; 6 знарядь із кістки та рогу; 123 луски *unio*; один мідний виріб тощо. Виявлені 5270 кісток (та їх фрагментів) диких та свійських тварин буде передано для археозоологічного опрацювання.

У 2007 р. продовжено вивчення поселення Молюхів Бугор на північному заході, заході та

сході розкопаної раніше території. Досліджено 37 квадратів із загальною площею 148 м².

Культурний шар на північному заході не потужний, майже повністю зруйнований. Від денної поверхні до передматерика траплялися артефакти різних періодів — від неоліту до кінця XIX — початку XX ст. Причиною цього є бурхливі річкові потоки, що прямували з другої підвищеної тераси в заплаву Тясмину і затоплювали піщану дюну водою і мулом. Так утворився глинисто-мулистий горизонт у пониженій західній частині піщаної дюни, початок якого зафіксовано цього року в квадраті 5Ж.

На заході поселення досліджувалася система «стовпів» та прямокутний об'єкт з нерівною коричневою смугою по периметру. За тонким дерновим шаром йшов потужний та міцний горизонт глинисто-мулистих запливів (90—95 см), в якому траплялися поодинокі різночасові знахідки. Нижче залягав також досить потужний горизонт чорно-коричневого гумусного супіску (75—80 см), в якому наявність об'єктів можна було зафіксувати лише за концентрацією знахідок. І тільки на початку перехідного до материка прошарку сіро-жовтого супіску виявлялися їхні межі. Таким чином, у польовому сезоні 2007 р. на західній околиці прослідковано закінчення двох господарських ям, західну частину об'єкта з твердим невисоким горбом сіро-білуватого ґрунту завбільшки 138 × 95 см з дуже дрібними лусками *unio*, кістками тварин та фрагментами кераміки, а також поодинокі «стовпи». Вміст горба взято для лабораторного дослідження і датування. Варто зазначити, що подібний ґрунт виявлено у вмісті окремих «стовпів», що надає можливості пов'язати їх в одному культурному просторі. Можливо, горб був місцем накопичення та зберігання ґрунту, який засипали для міцності у викопані в піску ямки, куди закопували дерев'яні палі виявленої тут системи «стовпів». Дуже важливою є

наявність у вмісті цього ґрунту дрібних лусок *unio*, які використовували на поселенні лише в період енеоліту для додавання до глини для керамічних виробів. Остаточне визначення культурної належності «горба» і «стовпів» відкладено до проведення радіовуглецевого датування.

На сході поселення досліджено продовження двох фрагментів «рову». Перший, розташований північніше, прямував на південний схід. Його культурний вміст знову дав значне переважання енеолітичної кераміки та її знахідки *in situ* на дні об'єкта. Так, у «рові» знайдено 296 фрагментів енеолітичної кераміки, 23 неолітичної та 60 пізньої ліпної, яка траплялася лише до рівня 84 см за глибини об'єкта до 112 см від денної поверхні. «Рів» мав добре відомі за попередніми розкопками показники: нерівні східцеподібні стінки, неоднакове за глибиною і шириною дно лінзоподібної форми, зруйнований і розтягнутий оранкою верхній культурний горизонт, значну насиченість археологічними знахідками і кістками диких та свійських тварин.

Другий фрагмент «рову» продовжує ділянку, виявлену ще 1992 р. під час розвідкового шурфування, і заодно «рів», що поділяє поселення на дві частини. У квадраті 5А нового розкопу VI він повертав на північній схід поселення, в бік першого фрагмента. Вірогідно, на східній околиці поселення вони перетнуться, подібно до того, що було зафіксовано раніше на північній околиці. Цей фрагмент «рову» через незначний культурний шар (20—30 см) був майже повністю зруйнований оранкою і заходив у передматерик на 23—29 см. Але знайдений матеріал дозволяє з впевненістю віднести його до енеолітичного періоду.

Окрім цього, поблизу «рову» на площі поселення виявлено шість неглибоких господарських ям аморфних форм (за винятком однієї — підквадратної), які були майже повністю зруйновані оранкою через незначну потужність культурного шару в цій частині. Їх наявність визначалася за концентрацією знахідок, а дно та підґрунтя зафіксовані в передматериковому піску. Всі вони, за не потужним культурним вмістом, однозначно належать до енеолітичного періоду існування поселення, за винятком однієї ями, яка розташовувалася за «ровом» та мала у незруйнованому прошарку заповнення лише дрібні кістки тварин. Привертає увагу одна із енеолітичних господарських ям (квадрат 3Б), розташована ближче до «рову», який проходить у центральній частині поселення та поділяє його на дві частини. Під її підґрунтям виявлено прошарок щільного жовтого суглинку оваль-

ної форми завбільшки 130—134 × 205—209 см, який мав лінзоподібне заглиблене в материк на 16—19 см дно та чітку орієнтацію по лінії схід—захід. Ґрунт цього прошарку взято для лабораторного дослідження.

На поселенні у 2007 р. знайдено 9038 артефактів: кераміка — 299 неолітичних, 2601 енеолітичних, 757 пізніх ліпних та 289 кружальних фрагментів; крем'яний інвентар — 1172 сколи та 297 вироби; кам'яний інвентар — 696 сколів та 51 виріб; 13 знарядь із кістки та рогу; 523 луски *unio*; 30 шматочків вохри тощо. Виявлені 13 388 кісток (та їх фрагментів) диких та свійських тварин буде передано для археозоологічного дослідження.

У польовому сезоні 2008 р. дослідження Молюхового Бугра продовжувалося в кількох напрямках. Головною метою було з'ясувати східну, північну та західну межі розповсюдження культурного шару. Розкопано 42 квадрати (загальна площа 168 м²), що дозволило в західній та східній частинах піщаної дюни вийти на околиці поселення.

У східній частині прослідковано продовження «рову», але його два фрагменти не з'єдналися, як очікувалося, і повернули на північній схід поселення. В цілому вони підтвердили основні характеристики цього об'єкта, виявлені на інших ділянках, та його культурну належність до періоду енеоліту, коли на Молюховому Бугрі мешкало середньостогівське населення. «Рів», як завжди, дав багато фрагментів енеолітичної пористої кераміки з гусеничним, шнуровим та іншим орнаментом і значну кількість остеологічних матеріалів.

У квадратах розкопу VI на східній околиці поселення зафіксовано помітне зменшення археологічних матеріалів, представлених поодинокими знахідками, та збільшення потужності сіро-коричневого твердого глинистого ґрунту, який на межі сучасної ледве підвищеної піщаної дюни та низини має глибину до 1 м. Далі йде засипана нанесеним ґрунтом колісь заболочена низина, тож її розкопки вважаємо неперспективними.

У північній частині поселення розкопки п'яти квадратів на північ від «рову», який оточує поселення, не дали очікуваного зменшення потужності культурного шару. Навпаки, він не тільки збільшився з 30—36 до 56—62 см, а й містив ще один фрагмент «рову», що заглиблювався до 114 см та прямував на північ у заболочену низину. Це вказує, що поселення розміщувалося і за «ровом». Можливо, це була його північна околиця, а «рів» слугу-

вав для відведення води із центральної частини поселення.

Що стосується культурного вмісту «рову», то, окрім звичних показників, він має деякі відмінності від «рову» в східній частині і водночас більше схожості з подібним об'єктом на заході поселення. Справа в тім, що серед знахідок у «рові» виявлено досить значну кількість фрагментів неолітичної кераміки групи Н-I (з домішкою великих волокон трави), Н-I/II (з домішкою дрібних волокон трави і піску) і Н-II (з домішкою піску). Серед них є фрагменти одного горщика з домішкою трави і піску, орнаментованого гребінцевим штампом, заглибленнями і округлими ямками по краю хвилеподібного вінця.

Вивчення знахідок із «рову», виявлених на рівні від —50 см, не зруйнованому оранкою, дозволяє віднести виявлений об'єкт до доби енеоліту. Адже за наявності в нижніх прошарках «рову» кераміки двох груп — неолітичної та енеолітичної — фрагменти останньої переважають та саме їх знайдено на дні рову в квадратах 1Л і 1М розкопу II.

Значну кількість неолітичної кераміки в цій частині поселення можна пояснити наявністю тут об'єкта або насиченого культурного шару тієї доби, який був зруйнований пізнішим «ровом» енеолітичного часу. Така ситуація неодноразово фіксувалася у раніше досліджених фрагментах «рову» в західній частині по-

селення, де, виходячи з концентрації знахідок, розташовувалось неолітичне поселення. Для з'ясування розмірів та характеру неолітичного горизонту в північній частині будуть проведені додаткові дослідження.

Розкопки західної околиці поселення виявили господарську яму доби енеоліту, поодинокі «стовпи» та руйнацію культурного шару глибокою та широкою канавою, викопаною під час проведення меліоративних робіт наприкінці 1950-х рр. Відстань між західною і східною околицями поселення у найвищій та найширшій частині сучасної піщаної дюни складає 60 м.

При розкопках 2008 р. знайдено 9697 артефактів: кераміка — 582 неолітичних, 4888 енеолітичних, 1125 пізніх ліпних та 267 кружальних фрагментів; крем'яний інвентар — 706 сколів та 243 вироби; кам'яний інвентар — 1010 сколів та 67 виробів; 13 знарядь із кістки та рогу; 162 луски *unio*; 20 шматочків вохри, один мідний виріб тощо. Виявлені 20 053 кістки та їх фрагменти диких та свійських тварин будуть передані для археозоологічного дослідження.

Унікальними знахідками польового сезону 2008 р. є три глиняні вироби із «рову» доби енеоліту: глиняна кулька (друга на поселенні), фрагмент задньої частини тварини та ціла статуетка вепра (рис.).

Археологічні дослідження Молюхового Бугра будуть продовжуватися.

